

Palyatif Modernleşme: Kavalalı Mehmed Ali Dönemi Mısır'da Modern Ordu ve Eğitim

Palliative Modernization: Modern Army and Education in Egypt during the Period of Muhammad Ali

Halil İbrahim Erol*

MAKALE BİLGİSİ

ARTICLE INFO

Araştırma Makalesi Research Article

Sorumlu yazar:

Corresponding author:

* Kırklareli Üniversitesi
halilibrahimerol@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8331-8441

Başvuru / Submitted:

13 Kasım 2023

Kabul / Accepted:

11 Ocak 2024

DOI: 10.21021/osmed.1367139

Atıf/Citation:

Erol, H. İ. "Palyatif Modernleşme: Kavalalı Mehmed Ali Dönemi Mısır'da Modern Ordu ve Eğitim", Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, 20 (2024): 154-173.

Benzerlik / Similarity: 14

Öz

Yaklaşık dört yüz yıl boyunca Osmanlı idaresi altında yönetilen Mısır on dokuzuncu yüzyıla önemli gelişmelerle birlikte girmiştir. Fransız işgali bunların başında gelmektedir. Kavalalı Mehmed Ali'nin Arnavut birlikleri içinde Mısır'a intikali ve ardından Mısır valisi olarak atanması Mısır'daki yeni sürece yön vermiştir. Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da yeni bir matbaa kurması, modern tarzda okullar açması, başta Fransa olmak üzere Avrupa'nın muhtelif ülkelerine eğitim gayesiyle öğrenciler göndermesi gibi farklı alanlarda gerçekleştirdiği reformlar Mısır modernleşmesini şekillendirmiştir. Bu makale zikredilen hamlelerin eğitim faaliyetleri ile irtibatını analiz etmektedir. Eğitim faaliyetlerini, Mısır'ın modernleşmesi açısından tartışmayı ve eğitim olgusunu kendi bağlamında değerlendirmeyi teklif etmektedir. Kavalalı Mehmed Ali'nin eğitim hamlelerinin modern ulus devleti ortaya çıkaran ya da milli bilinci oluşturan bir unsur olarak görülemeyeceği iddiası çalışmanın temel argümanıdır. Mısırlıların eğitimindeki temel gaye, yeni ordu teşekkülünde ortaya çıkan personel eksiğinin giderilmesinden ve ordu ile irtibatlı diğer kurumsallaşma süreçlerinin desteklenmesinden başka bir şey olmamıştır. Araştırma bu süreçte ortaya çıkan *palyatif* karakterdeki modernleşmeyi incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Palyatif Modernleşme, Mısır, Kavalalı Mehmed Ali, Modern Ordu, Eğitim Faaliyetleri.

Abstract

Egypt, which was ruled under Ottoman rule for nearly four hundred years, entered the nineteenth century with important developments. The French occupation is one of them. The arrival of Muhammed Ali in Egypt among the Albanian troops and his appointment as the governor of Egypt, configured the new process in Egypt. The reforms carried out by Muhammed Ali Pasha in different areas such as the construction of a new printing house in Egypt, the opening of modern-style schools, and the sending of students to various European countries, especially France, shaped the modernization of Egypt. This article analyzes the interrelation of the actions with educational activities. It proposes to discuss educational activities in terms of Egypt's modernization and to evaluate the phenomenon of education in its own context. The main argument of the study is the claim that the educational acts of Muhammed Ali cannot be seen as an element that creates the modern nation-state or invents national consciousness. The main purpose of the education of the Egyptians was nothing but meeting the human resources that emerged in the new army formation and supporting other institutionalization processes related to the army. This study examines the modernization in the palliative character that emerged in this process.

Keywords: Palliative Modernization, Egypt, Muhammed Ali, Modern Army, Educational Activities.

Giriş

“Les écoles n’étaient pour Méhémet-Ali
que des instruments de guerre; ...
Il n’a plus besoin d’armée,
il ne veut plus d’école”¹

Victor Schoelcher, 1845.

Fransız işgaliyle başlayan ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır valisi atanmasıyla devam eden tarihi süreç, genellikle Mısır için modern dönemin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Özellikle Fransızların Mısır'ı işgal edişleri, bu açıdan başlı başına yeni bir dönemin başlatıcısı olduğu ileri sürülmektedir. Bu süreç, organik bir bütünlükte görülmemelidir. Fransız işgali, Mısır'ı modernleştirmek için gerçekleştirilmemişti. Mehmed Ali Paşa da Fransız sömürge valisi olarak değil, ilerleyen dönemde sembolik hâle gelse bile netice itibariyle Osmanlı'nın Mısır valisi olarak göreve atanmıştır. Kuşkusuz işgal süreci ile Memlûk emirleri eski nüfuzlarını büyük oranda kaybetmişlerdi. Bu köklü değişim, Mısır tarihi açısından ihmal edilemeyecek bir dönüşüme karşılık gelmektedir. Kavalalı Mehmed Ali'nin yönetime gelmesi mevcut sosyal-iktisadi-siyasi dönüşümü geri döndürülemeyecek şekilde ileri bir seviyeye taşımıştır. Mehmed Ali Paşa, kendi yönetimindeki Arnavut birlikleriyle, modern ordusunu kuruncaya kadar Memlûk emirleri ve beraberindeki askeri güçlerle mücadele etmiş ve Memlûklerin etkisini, yeni düzen (nizâm-ı cedîd) tertibiyle tesis edeceği ordudan önce tamamen etkisiz hale getirebilmiştir. Dolayısıyla özellikle 1820'lerden itibaren gerçekleştireceği modernleşme hamlelerinde Mısır'da kendisiyle rekabet edecek ya da reformlarına karşı muhalefet üretebilecek en büyük güç odağını tamamen ortadan kaldıracıdır. Böylelikle ulemanın da Memlûk ittifakından kaynaklanan gücünü neredeyse tamamen yok etmiştir. Diğer yandan Ezher ulemasından Şeyh Halil b. Ahmed er-Recebî'nin (ö. 1829 [?]) Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın tarihini yazması, Rifâa et-Tahtâvî (ö. 1873) gibi önemli bir figürün 1826'da Paris'e gönderilen öğrenci grubunun imamı olarak görev alması ve döndüğünde, kendisine Kavalalı tarafından önemli görevler verilmesi, Tahtâvî'nin hocası olan Hasan el-Attâr'ın (ö. 1854) 1830'da Ezher şeyhliğine atanması² gibi gelişmeler ulemanın, Kavalalı'nın modernleşme hamlelerinde aldığı pozisyonları gayet açıklayıcı bir şekilde resmetmektedir. Bu süreçte, telif ya da Batı dillerinden tercüme faaliyetleri, Avrupa'ya eğitim amaçlı gönderilen öğrenciler, matbaanın tesisi ve modern okulların inşası etrafındaki gelişmeler Mısır halkının gösterdiği direnç haricinde herhangi bir tepkiyle karşılaşmamıştır.

Bu çalışma, tüm bu değişim ve dönüşümlere eşlik eden süreçteki eğitim faaliyetlerinin etkinliğini incelemeyi hedeflemektedir. Buradaki temel soru eğitim faaliyetlerinin bizatihi eğitim ile alakasının ne olduğudur. Araştırma, eğitim kavramının hangi çerçevede değerlendirilmesi gerektiğinin cevabını aramakta ve Kavalalı dönemindeki eğitim reformlarının dikkatli bir şekilde, kendi bağlamında incelenmesinin önemini vurgulamaktadır. Araştırmanın temel iddiası, Kavalalı'nın yönetimi altında icra edilen eğitim alanındaki girişimlerin modern manada ve ulus

¹ “Mehmed Ali için okullar yalnızca savaş araçlarıydı; ... Artık orduya ihtiyacı yok, artık okul istemiyor”.

² Daha önceki dönemde Ezher şeyhi, ulema arasından ve bizzat ulema tarafından seçilerek belirlenmekteydi. Ezher yöneticisinin vali tarafından atanması ilk defa Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile gerçekleşmiştir.

devlet inşasının bir aşaması olarak görülemeyeceğidir.³ Bunun tam aksine, açılan modern okullar neredeyse bütünüyle modern ordunun tesisini ve geliştirilmesini destekleyen yapıları oluşturmuştur. Başka bir ifadeyle Mısır'daki okullaşma süreci Kavalalı ve ailesinin “kendi devletini”, hatta daha odak bir ifadeyle ordusunu tesis ve tahkiminin bağlantılı muhtelif aşamaları olarak görülmelidir. Dolayısıyla bizatihi Mısırlıların eğitilmesiyle irtibatlı faaliyetler olduğunu söylemek zor olacaktır. Dolayısıyla literatürde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya “modern Mısır'ın kurucusu” olarak yer verilmesi özellikle eğitim faaliyetleri bağlamında daha yakından bir incelenmeyi gerekli kılmaktadır.

1. Palyatif Modernleşmenin Anatomisi

Kavalalı Mehmed Ali dönemindeki eğitim ve ordunun kurumsallaşma süreci “palyatif modernleşme” kavramı etrafında masaya yatırılacaktır. Buradaki *palyatif* kavramı bilinçli olarak seçilmiştir. Bu kavram, genel manada asıl sorunların halledilmesindeki zorlukların farkında olarak ve dolayısıyla da onları mümkün mertebe görmezden gelerek çarpık yöntemler izlemek ve geçici çözümler üretmek anlamıyla olduğu kadar tıbbi anlamdaki geçici tedavi yöntemi yönüyle, acıların bastırılması anlamında ve Byung-Chul Han'ın kullandığı şekliyle yani modern Batı toplumsallığının görmezden gelmek istediği ya da bastırmak istediği *algofobik* travmaların karakteristiğini verdiği toplumun *palyatif toplum* (*Palliativgesellschaft*) olduğu tespitindeki anlam yükünü de kapsayacak şekilde kullanılmaktadır.⁴ Ancak buradaki fark, bizatihi modernleşme sürecinin *palyatif* karakterde olduğuna vurgudur. Byung-Chul Han ise ortaya çıkan modern toplumun *palyatif* karakterinin altını çizmektedir. Halbuki modern *algofobik* Batı toplumu da dahil tüm modern toplumların oluşum sürecindeki *palyatif* modernleşme böyle bir toplumsallığı ortaya çıkarmıştır. *Palyatif* sıfatı, modern toplumdan önce modernleşme sürecinin tanımlayıcı vasfıdır. Bu açıdan bakıldığında Mısır modernleşmesinin orduyu merkeze alan ve eğitim kurumlarını buna bağlı şekilde inşa eden *palyatif* bir modernleşme olduğunu söylüyoruz. Gerek hız/tempo gerekse izlenilen çarpık yöntemler *palyatifliğin* doğasını oluşturur. Bunun yanı sıra reform faaliyetlerinin hem kendi dönemlerinde hem de sonrasında yorumlanma biçimi, ortaya çıkan gerçek sorunları ve yıkıcı neticelerinin üzerini örten *palyatif* bakış açısını karakterize etmektedir. Nitekim herkes, yeni getirilenin bir an önce Mısır toplumunda yer edinmesine odaklanmıştır. Burada tıbbi manada hasta olduğunun farkında bile olmadığı varsayılan Mısır toplumunun tedaviye zorlanması gibi bir durum söz konusudur. Aslında tüm süreç Mısırlıların tedavi masasına yatmaya ısrarla direnmesinin ya da o masayı parçalamak istemesinin ve hatta yer yer parçalamasının trajik bir hikyesidir.

Mısır'da Kavalalı dönemindeki reform sürecinin bütünü için *palyatif* modernleşme kavramının kullanılması mümkün olmakla birlikte, bu çalışmanın asıl odaklandığı eğitim faaliyetleri için kullanılmaktadır. Kavalalı dönemindeki eğitim hamlesinin odağında öncelikle modern tarzda hareket edecek yeni bir ordunun kurulması bulunmaktaydı ki zaten bu makalenin temel iddiası da

³ Nitekim, Mısırlı köylülerin vatandaşa dönüştürülmesi hiçbir zaman söz konusu olmadığı gibi taşranın değerlerine dayanan yeni bir kültür oluşturulması da hedeflenmemiştir. Dahası Mısır kültürünün yeni bir milli kültür yaratmada araşsallaştırılması dahi mevzu bahis olmamıştır. Kavalalı döneminde ortaya çıkan yeni koşullarla karşılaşan Mısırlılardan kendi kültürlerine ya da topraklarına sadakat duymaları değil, aksine sadece Kavalalı'ya sadakat göstermeleri beklenmiştir. Mısır'daki modern eğitim kurumları, bunu (Mehmed Ali'ye mutlak sadakati) ideolojik olarak açıkça endokrine etmese bile dolaylı şekilde bu tasavvuru tahkim edici roller üstlenmişlerdir. Milliyetçilik tartışmaları açısından bk. Umut Özkırmılı, *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış* (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999), 154-58.

⁴ Byung-Chul Han, *Palyatif Toplum: Günümüzde Acı*, çev. Haluk Barışcan (İstanbul: Metis Yayınları, 2022).

budur. Başka bir ifadeyle Mehmed Ali'nin tüm yeniliklerinin varlık sebebi (*raison d'être*) ordusu idi. Buradaki aşırı odaklanmanın ortaya çıkardığını netice Shayegan'ın Osmanlı yönetimine benzer şekilde Mısır'daki yönetimin de teknik alanlardaki başarısızlığını felsefi düşünceye zemin hazırlayacak eğitimin yoksun oluşuna bağlamasındaki tespitiyle paralellik arz etmektedir.⁵ Bu bağlamda, şayet Rifâa et-Tahtâvî'nin bilinçli olarak seçtiği ve yaptığı çevirileri ve yazdıkları bir kenara bırakılırsa⁶ Kavalalı döneminde Mısır'da Batı ile ilgili derinlikli (olumlu ya da olumsuz) tartışmalara hiçbir zaman girilmediği kolaylıkla görülecektir. Bu açıdan Mısır'daki modernleşme entelektüel bir zeminden yoksundur. Aslında bu durum, *palyatif* reformların kaçınılmaz ve doğal bir neticesidir ve teknik yönleriyle Batı'dan yapılan alımlamalar, ilmi mecralarda henüz tartışmaya açılmamıştır. Bunun için 1880'ler ve sonrasında beklemek gerekecektir. Bu noktada Batı'daki askeri organizasyon ve yapıların Batı kültür ve medeniyetinin sadece küçük bir parçası olduğunun, dolayısıyla ihtiyaç duydukları reformun yalnızca askeri yapıda bir reformla yeterli olamayacağını ve sadece askeri ihtiyaçları için değil, toplumun her kesiminden yararlanabilecekleri, mevcut dini eğitim sisteminden daha pratik bir eğitim sisteminin sağlanması gerektiğinin Şarklı çağdaşları tarafından hiçbir zaman anlaşılamadığına dikkat çekmek gerekiyor.⁷ Bu çerçevede modernleşme hamlelerinin esaslı bir bedeli olduğu⁸ ve bu bedelin de geleneksel yapılarda açılan kültürel, ahlaki, toplumsal ve iktisadi tahribat üzerinden fazlasıyla ödenmesine kafa yorulmaması yine *palyatif* zihniyetin bir tezahürü olarak görülmelidir. *Algolojik* yönlerin dikkate alınmaması ve Batı'daki modernleşmenin neticelerinden biri olan modern orduları asıl sebep zannetmek *palyatif* zihniyeti tam manasıyla temsil etmektedir.

Batılıların öncelikle kendi toplumlarına yönelik medenileştirme faaliyetleri eğitim aracılığıyla gerçekleşmiştir. Bu noktada Almanca *bildung* kavramı gayet açıklayıcı bir işleve sahiptir. Anlam bakımından hem eğitimi hem de kültürü kapsar.⁹ Kuşku yok ki modern kültürün yaygınlaşmasını, matbaa kadar eğitim kurumları kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır.¹⁰ 19. yüzyılda eğitim, mezkûr bağlamda hem Doğu'da hem de Batı'da devletlerin kendi tekellerine aldıkları bir süreç yaşayacaktır. Bu dönemde eğitim kurumları, finansal kaynaklarının temininden müfredatlarının oluşturulmasına

⁵ Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç: Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*, çev. Haldun Bayrı (İstanbul: Metis Yayınları, 2002), 61.

⁶ Robert L. Tignor, *Kısa Mısır Tarihi*, çev. Nilüfer Şen (İstanbul: Say Yayınları, 2022), 261; Karen Armstrong, *İslam: Kısa Bir Tarihçe*, çev. Yunus Cem (İstanbul: Koridor Yayıncılık, 2022), 186.

⁷ J. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt* (London: Burleigh Press, 1938), 94. Sonrasında yapılan çalışmalar bu hususa dikkat çekmektedir. Örneğin bk. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Alkım Yayınevi, 2006), 24. Meselenin özünün Batı'nın askeri nizamındaki mükemmeliyette bulunduğunu düşünen bakış açısına örnek için bk. Ahmed İzzet Abdülkerim, *Târihu't-Ta'lim fi Asr Muhammed Ali* (Kahire: En-Nahda el-Mısriyye, 1938), 30.

⁸ Cyril E. Black'in (*The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*, 1966). Modernleşmenin bu yönüne yaptığı vurgu için bk. Fahrettin Altun, *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş* (İstanbul: Küre Yayınları, 2005), 124.

⁹ Besim F. Dellaloğlu, *Poetik ve Politik: Bir Kültürel Çalışmalar Ansiklopedisi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 33-38. *Bildung* kavramının semantik yapısı için ayrıca bk. Reinhart Koselleck, *Kavramlar Tarihi: Politik ve Sosyal Dilin Semantiği ve Pragmatik Üzerine Araştırmalar*, çev. Atilla Dirim (İstanbul: İletişim Yayınları, 2009), 109-64.

¹⁰ Matbaanın kültürel alanda boy göstermesi, eğitim sahasındaki modernleşme hamlesinin bir sonucu olarak görülmelidir. Bk. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 43.

kadar devletlerin tek söz sahibi olmak istediği ve büyük oranda da olduğu bir alan haline gelmiştir.¹¹ Zira eğitim modern bireyi (ulusun vatandaşını) ortaya çıkarmada en mühim unsur olarak görülmektedir. Alex Inkeles, fabrikanın da bir okul olacağını düşünmenin yanı sıra okulu-eğitimi modernleştirici bir güç olarak görmektedir.¹² Dolayısıyla genel manada eğitimin zorunlu hale getirilmesi, modernleştirme sürecinin en stratejik hamlelerinden birine karşılık gelmektedir. Örneğin Osmanlılar'da zorunlu eğitim uygulaması 1824'te yayımlanan fermanla resmîyet kazanmıştır.¹³

Ancak Mısır'daki modern okulların kurulmasının tam manasıyla böyle bir çizgide ilerlediğini söylemek oldukça zor görünüyor. Kavalalı'nın Mısır ordusunu modern tarzda kurma (nizâm-ı cedîd) aşamasında çaresizliğin/alternatifsizliğin getirdiği bir mecburiyetle Mısırlı fellaha yöneldiği iyi bilinen bir gerçektir. Bu çekince, ordunun teşekkülü itibarıyla "etnik" güvensizlikten kaynaklı bir endişe barındırdığı kadar aynı zamanda Mısırlıların kitlesel şekilde eğitilmemesi yönündeki bilinçli bir tercihin de tezahürüydü. Nitekim Kavalalı'nın eğitimi tabana yayma gibi bir düşüncesi asla olmamıştır. Tek hedefi bütçeye oldukça fazla yük getiren yabancı uzmanların yerini alacak sınırlı sayıda öğrencinin eğitilmesiydi. Bu ihtiyatlar sebebiyle ileri düzeyde eğitim vermesi amaçlanan politeknik okullarına öğrenci yetiştirilmesinde sorunlar yaşanmıştır.¹⁴ Bu siyasi tercih ya da stratejik yaklaşım, aslında sanılanın çok ötesinde süreci tayin eden bir unsur olmuştur. Benzer çekinceler neticesinde Mısırlıların sadece ordudaki alt düzey rütbelere için yetiştirilmeleri, ileride ortaya çıkacak Urâbî hareketinin (1879-1882) fay hatlarını oluşturacaktır.

Mısır'daki modernleşmenin ortaya çıkardığı sonuçlardan biri, aslında sürecin öncesini de buna dahil etmek isabetli olacaktır, etnik-sınıfsal askeri yapının tasfiyesidir ki bu, Avrupa'da aristokrat sınıfların tasfiyesiyle benzerlik kurularak da açıklanabilir.¹⁵ Mısır'da temel gaye bu olmamakla beraber nihai kertede askerlik mesleği halk kitlelerine inmiştir. Artık Mısırlı köylü alt kademelerde olsa bile ordu için ana insan kaynağı olmaya başlamıştır. Fakat aynı zamanda köle-asker olgusu üst rütbelere için devam edecektir.¹⁶ Gerçekten Mehmed Ali yeni ordusunda Memlûkleri asker olarak istihdam etmeyi sürdürmüştür. Diğer taraftan Mısırlı fellahın alt rütbelere baskılanması kölelik olgusu açısından fiili durum yaratmıştır.

Mısır, İslam fetihleriyle birlikte zaman içinde değişerek ve dönüşerek tamamen Müslüman kültürün hâkim olduğu siyasi, iktisadi ve içtimai bir yapıya bürünmüştür. Bu durum, 19. yüzyıl başlarına kadar sabit kalmamakla birlikte büyük oranda genel hüviyetini muhafaza ettiği bir süreç yaşamıştır. 19. yüzyılın ilk çeyreği hatta neredeyse ilk yarısı, Osmanlı merkezi açısından oldukça sancılı bir geçiş dönemidir. Bilindiği üzere geleneksel kurumların ve bu çevrelerin müntesiplerinin yenilik hamlelerine karşı direnişi Yeniçeri Ocağı'nın 1826'daki ilgasına kadar devam etmiştir. Merkezde gelgitlerin döneme damga vurduğu esnada Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa, iktidarını 1805'ten itibaren bazı sorunlar yaşamakla birlikte İstanbul'daki gelişmelere nazaran gayet sağlam

¹¹ Erol Çiydem, *Modernleşme Aracı Olarak Eğitim: Tanzimat Döneminde Ne Değişti?* (İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2023), 28-30.

¹² Aktaran Altun, *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*, 96-97.

¹³ Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyete Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", içinde *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, ed. Kemal Karpat (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005), 84-86.

¹⁴ Khaled Fahmy, *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*, çev. Abdullah Yılmaz (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020), 163.

¹⁵ Murat Belge, *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 136-37.

¹⁶ Belge, 126.

adımlarla ve kademeli olarak güçlendirmekteydi. İstanbul'da gerçekleşecek tasfiyelerin çok daha öncesinde Kahire'deki halihazırdaki güç odakları (Memlûkler ve Ezher uleması) peyderpey bertaraf edilmiştir. Özellikle Memlûk askeri-siyasi-iktisadi sınıfının ortadan kaldırılması Kavalalı'nın önünü neredeyse tamamen açmıştır. Oluşan bu siyasi-iktisadi-ictimai-askeri boşlukta gerekli reformlar hızlı ve etkili bir şekilde icra edilecektir. Kabaca 1810-1840 arasına yerleştirilerek değerlendirilecek bu devir, yurtdışına eğitim amacıyla gönderilen öğrenci hamleleriyle başlamış, ardından matbaanın ve yeni-modern bir ordunun kurulması, askeri-mühendislik-tıp alanlarında okulların açılması ve tercüme faaliyetlerinin yürütülmesiyle çok yönlü ve hızlı bir şekilde devam etmiştir. Yaşanan bu gelişmeler bütünü, Mısır'da modernleşmenin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

Ulemanın ve Memlûk beylerinin nüfuzunun ortadan kaldırılması, geleneksel yapıların çözülmesini beraberinde getirmiştir. Kavalalı'nın valilik görevinin hem süre hem de mahiyet bakımından alışılanın ötesinde devam etmesi, İstanbul'un Kahire'deki nüfuzunu gittikçe daha fazla aşındırmıştır. İstanbul'un Vehhâbî isyanları gibi taşrada kendi çözemediği sorunlarda Mehmed Ali Paşa'yı devreye sokma çabaları, bir yandan mevcut sorunları çözer görünürken diğer yandan aslında uzun vadede daha köklü problemlerin doğmasına yol açarak Mısır'daki kendi etkinlik alanını neredeyse tamamen ortadan kaldırmıştır. Bu konjonktür, yerel bir güç odağı olma yolunda Kavalalı'ya istediği siyaseti kolayca yürütebileceği geniş bir manevra alanı açmıştır. Ayrıca Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da toplumsal (ailevi) bir bağının olmaması, takip ettiği agresif politikaları güçlendiren ve hızlandıran parametreler arasında değerlendirilmelidir. Kavalalı, "kendi devletini" (*imperium in imperio*) tesis ve tahkim ederken yönetim kademelerine aile fertlerini ve akrabalarını getirmesi bu bağlamda dikkate alınabilir. Aynı çerçevede, Mısır'da gerçekleştirilen yeniliklerin tümü, Kavalalı'nın kendi konumunu güvence altına alma amacını destekleyen yardımcı unsurlar olmuştur ki Mehmed Ali Paşa'nın düşüncesine göre bunun yolu öncelikle modern bir ordu kurmaktan geçmekteydi.¹⁷

Eğitim alanındaki reformlarda olduğu gibi 18. yüzyıl sonralarına kadar İstanbul'dan bağımsız bir modernleşme hamlesi Mısır için söz konusu değildi. Aslında diğer taraftan bu tür bir reform ihtiyacının hiç olmadığı kadar Osmanlı son yüzyılında ortaya çıkması, meselenin başka bir vechesini teşkil etmektedir. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaşanan istikrarsızlıklar, Fransız işgali ve ardından tekrar ortaya çıkan kaos dönemi ve nihayetinde Kavalalı'nın Mısır valiliğinin İstanbul tarafından kabul edilmesi Mısır'a modernleşme sürecinde yeni bir yol tayin edecektir. Bu gelişmeler, Mısır'daki geleneksel yerel kurumların ve etrafındaki insanların, Kavalalı'nın hamleleriyle kendi başlarına mücadele etmek durumunda kalışlarının diğer bir ifadesidir. Her ne kadar Abdurrahman el-Cebertî gibi bir Ezher alimi asıl sorunu Osmanlılarda değil de Osmanlıların Mısır'da adil bir yönetimi tesis edememesinde görmüş olsa bile İstanbul'un bu beklentileri karşılamaktan oldukça uzak kaldığı, o dönemde yaşanan gelişmeler tarafından net bir şekilde belgelenmektedir.¹⁸

Mısır'daki modernleşme süreci, İstanbul'daki gidişatla birçok yönden paralellik arz etmektedir. Ordunun merkeze alınması ve eğitimin askeriye odaklı bir müfredat üzerinden kurgulanması,

¹⁷ P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922* (London: Longmans, 1966), 187; Panayiotis Jerasimof Vatikiotis, *The Modern History of Egypt* (London: Cox & Wyman Limited, 1969), 60.

¹⁸ Abd al-Rahman Al-Jabarti, *Ajā'ib al-Āthār fī 'l-Tarājim wa'l-Akhhār*, ed. Shmuel Moreh, c. 3 (Jerusalem: Printiv Press, 2013), 243, 280.

İstanbul ve Kahire açısından neredeyse birebir benzerdir. Eski kurumların tasfiyesi ya da gücünün kırılması da kronolojik olarak aynı çizgide ilerlemiştir. Önce askeri yapıların (Mamluklar-Yeniçeriler) sonrasında ise ilmiye cenahının (Şeyhülislam-Ezher) modernleşme sürecindeki direniş ittifakları dağıtılmıştır. Bu benzerliklere rağmen İstanbul'a dikkatlice bakıldığında, aslında bu durumun öncesinde başlayan bir modernleşme sürecinin varlığı görülmektedir. İlk açılan modern mektepler askerî okullardır ve bu, 18. yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. Osmanlılarda reform ve ıslahat ihtiyacı ve zorunluluğu öncelikle askeri alanlarda hissedilmişti. Bunun ilk tesirleri askeri-teknik-mühendislik mekteplerinin açılmasında görülür. Başta açılan mühendislik, tıp ve harp okullarının ardından ara eğitim kurumları da askerî niteliğe sahip olmuştur. Sonrasında sivil ve kamusal ihtiyaçlar dikkate alınarak eğitim planlamaları yapılacaktır ki bu sahalara yönelik eğitim verecek mektepler askerî muadillerinden yaklaşık 65 sene sonra açılmaya başlamıştır.¹⁹ Bu başlangıç dönemine ait bir ihmâl olarak kalmamıştır. Aksine, imparatorluğun sonuna kadar İstanbul'un eğitim siyasetinde askeri okullara nazaran sivil olanlara dönük ilgi her zaman ikinci planda kalmaya devam etmiştir.²⁰ Eğitim alanında askeri okullara ihtimamın daima birinci planda olması diğer alanlarda bir şey yapılmadığı şeklinde algılanmamalıdır. Örneğin 1844'te okulların, mekâtib-i ibtidâiye, mekâtib-i rüşdiye ve mekâtib-i idâdiye (ilkokul, ortaokul ve lise) şeklinde üç kategoride tanzimine dair raporlar hazırlanmıştır.²¹

Mezkûr benzerliklerin yanı sıra Kahire'nin İstanbul'dan ayrıldığı birkaç nokta bulunmaktadır. İlki İstanbul, askeriye-eğitim alanında başladığı uygulamalara III. Selim'in saltanatında yaşanan gelgitler ve II. Mahmud devrinin ilk on sekiz yılındaki temkinli bekleyiş evresi, yerini 1826 sonrasında neredeyse kesintisiz yol kat edecek yeni bir döneme bırakmıştır. Modernleşme hamlesi artık devletin resmi politikası haline gelmiştir. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayun'u padişahın da bu sürece tabi olduğunun resmen kabulü ve ilanıdır. Fakat Mısır'daki reformlar kesintisiz bir tempoda ve Kavalalı'ya endeksli şekilde ilerlemekteydi. Abbas ve Said dönemleri bunun en net ifadesidir. Diğer taraftan bir başka farklılık, modernleşmenin hızı ve şiddetinde (radikal) kendini göstermektedir. Mısırlılara rağmen Mısır (eşittir Kavalalı) için gerçekleşen bu durum *palyatif* modernleşmeye tam vasfını kazandırmaktadır.²² Aynı zamanda Kahire'nin modernleşme temposu ve şiddeti (baskı ve zorlama), İstanbul'un modernleşme gidişatına tesir eden bir mahiyete de bürünmüştür.²³ Tabii ki bunun ayrıca detaylı bir şekilde incelenmesi gerekiyor.

¹⁹ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 2 (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 309; Alkan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyete Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", 78-79; Mustafa Gündüz, "Türk/Osmanlı Eğitiminde Modernleşme Sürecinin Başlaması", içinde *Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, ed. Mustafa Gündüz (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013), 68.

²⁰ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 44.

²¹ İbrahim Vehbi Baysan, "Osmanlı Modernleşmesi ve Eğitim", içinde *Dünden Geleceğe Münevverler Gözüyle Meselelerimiz*, ed. Metin Eriş (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2018), 237.

²² Kavalalı döneminde Mısır ifadesi Mehmed Ali Paşa ile eş anlamlı olarak görülmelidir. Dolayısıyla Mısır eşittir Kavalalı denklemi, bu dönemin alamet-i farikası olarak kabul edilebilir.

²³ Bilhassa Mısır'ın çekilmesinden sonra 1840'lar İstanbul için merkezleştirme politikalarının hızlandığı dönemdir. Cem Emrence, *Osmanlı Ortadoğu'sunu Yeniden Düşünmek*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016), 64.

2. Geleneksel Eğitim Kurumları: Ezher ve Diğer Medreseler

Geleneksel kurumlar başlığı altında İslam coğrafyasının diğer bölgelerinde olduğu gibi Mısır’da da medreseler mevcuttu. Burada diğer yerlerden farklı olarak Ezher, belirgin bir şekilde ön plana çıkmıştır. Ulema sınıfı, köken itibariyle Mısır toplumunun içinden gelmekteydi. Mağrip ya da Suriye gibi Mısır dışındaki yerlerden gelenler bulunsada ilmiye sınıfı mensuplarının, evlilikler başta olma üzere gerek tarikatlardaki konumları (manevi önderlikleri) gerek medreselerdeki vazifeleri ve gerekse hukuki-siyasi süreçlerdeki rolleri itibariyle toplumla organik bağlar kurdukları görülmektedir. Tüm bunların ötesinde kuşkusuz bunlarla birebir irtibatlı olarak toplum nezdinde oldukça itibarlı bir konum elde etmişlerdir. Ulemanın bu nüfuzu Fransız işgal sürecindeki Napolyon’un yönetim stratejilerinde belirgin bir durum arz ettiği kadar²⁴ Kavalalı döneminin en azından başlangıcındaki süreçte sahada kendini göstermeye devam etmiştir.²⁵ Ancak ilerleyen zaman diliminde başta Ezher olmak üzere medreseleri iktisadi ve siyasi yönden özerk kılan vakıf gelirlerinin Kavalalı tarafından müsadere edilmesi bu tarz eğitim kurumlarının sosyal hayattaki etkinliklerini ortadan kaldırmıştır.²⁶ Üstelik normalde Ezher şeyhinin (medrese yöneticisinin) seçimi ulema arasından ve ulema tarafından gerçekleştirilmekteydi. Kavalalı’nın artan siyasi gücü ilerleyen dönemde Ezher şeyhliği dahil birçok kademeye atama yapmasını mümkün hale getirmiştir.²⁷ Hem yönetim hem de öğrenci bazında artık Ezher hiç olmadığı kadar siyasete angaje hale gelmiş ve Kavalalı’nın reformlarını gerek fikri düzeyde gerekse fiili olarak desteklemek durumunda kalmıştır. Ezher ulemasından Şeyh Halil b. Ahmed er-Recebî’nin Kavalalı Mehmed Ali Paşa’yı kayıtsız ve ölçüsüz bir şekilde savunması, kaleme aldığı *Târihu ’l-Vezîr Muhammed Ali Bâşa* isimli tarih eserinde kendini göstermektedir.²⁸ Yanı sıra, eğitim alanında hızlı ve plansız biçimde açılan yeni okulların insan kaynağı Ezher ve diğer medreselerde yetişen alimler/hocalar üzerinden karşılanmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede, ilkokul düzeyinde Kahire ya da taşrada yeni açılan neredeyse tüm okullarda nazır/müdür olarak Ezher şeyhlerinin/hocalarının istihdamı söz konusuydu. Şüphesiz bu noktada akıllara yeni okulların idaresi kendilerine teslim edilen Ezherli

²⁴ Halil İbrahim Erol, “Islamic Propaganda by the French During the Occupation of Egypt (1789-1801)”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 42 (2022): 163-90.

²⁵ Al-Jabarti, *Ajâ’ib al-Âthâr fî ’l-Tarâjîm wa’l-Akhbâr*, 2013, 3:403. Ayrıca bk. Halil İbrahim Erol, *Mısır’da Tarihyazımı: Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa Dönemine* (İstanbul: İLEM Yayınları, 2021), 216-17.

²⁶ Vatikiotis, *The Modern History of Egypt*, 58.

²⁷ Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 153-55. Ancak bunun 1812-1830 arasında göreve gelen Ezher şeyhleri için geçerli olmadığını belirtmek gerekiyor. En azından 1812 ve 1818’deki Ezher şeyhlerinin ulemanın kendi arasındaki seçimler neticesinde belirlendiği Cebertî’nin aktarımlarından net bir şekilde anlaşılmaktadır. Zira Cebertî Kavalalı’nın herhangi bir müdahalesinden bahsetmemektedir. Bk. Abd al-Rahman Al-Jabarti, *Ajâ’ib al-Âthâr fî ’l-Tarâjîm wa’l-Akhbâr*, ed. Shmuel Moreh, c. 4 (Jerusalem: Printiv Press, 2013), 188, 344. Peter Gran’ın tahlillerinden bu durumun 1830 sonrası yani Hasan el-Attâr’ın Ezher şeyhliğine atanmasıyla gerçekleştiği anlaşılıyor. Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760-1850* (Austin: University of Texas Press, 1979), 117-19.

²⁸ Özellikle de eserinin son bölümü *Cihâdiyye* ordusunun neden kurulması gerektiğini dini yönden gerekçelendirme çabasına ayrılmıştır. Bk. Erol, *Mısır’da Tarihyazımı*, 257-75. Dini meşruiyet çabalarının bunun da ötesine geçtiği anlaşılmaktadır. 1835 tarihinde *Fezâilü’l-Cihâd* isimli Türkçeye tercüme edilen bir eser Bulak’ta basılmıştır. Bk. Hsu Cheng-Hsiang, “The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt, 1238-1267 (1822-1851): A Bibliographical Study with A Checklist by Title of Arabic Printed Works” (Doktora Tezi, University of Edinburgh, 1985), 258. Diğer taraftan Kavalalı’nın modernleşme çabalarında dini söylemlere başvurma taktikleri Napolyon’un Mısır’daki İslam propagandası stratejisine benzetilmektedir. Bk. Judith Mendelsohn Rood, “Asi Bir Hidiv Olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa-İsyanın Kökenleri”, içinde *Osmanlı İmparatorluğu’nda İsyan ve Ayaklanma*, ed. Jane Hathaway, çev. Deniz Berktaş (İstanbul: Alkım Yayınevi, 2010), 185.

alimlerin bu hususta ayrıca eğitim alıp almadıkları meselesi geliyor. Kaynaklar böyle bir eğitim aldıklarını belgelememektedir.²⁹ Yaşanan bu gelişmelere rağmen Ezher uleması başta olmak üzere Mısır ilmiye sınıfının yeknesak bir grup oluşturduğunu söylemek gerçeklerden uzaklaşmak olacaktır. Ulemanın kendi arasındaki ihtilafları bunun en somut göstergesidir. Hasan el-Attâr bir taraftan Kavalalı'nın reformlarını desteklerken, diğer taraftan kendi sınıfının oluşturduğu ciddi bir karşıtlığa tanıklık etmiştir. Neticede Kavalalı ve ilmiye sınıfı arasındaki ittifak ve ihtilaflar her iki tarafın da birbirine olan ihtiyacını hiçbir zaman tamamen ortadan kaldırmamıştır.³⁰

3. Mısır Modernleşmesinde Kavalalı Mehmed Ali'nin Eğitim Siyaseti

Kavalalı Mehmed Ali Paşa için eğitim, hiçbir zaman bizatihi bir öneme sahip olmamıştır. Eğitim, kurulması gereken modern ordu ve yetiştirilmesi gereken askerler ile bunların kullanacağı teknik-teknolojik donanımlarının teminini sağlamak için *palyatif* bir araç olarak görülmüştür. Bu çerçevede modernleştirme sürecinde ortaya çıkan iki temel ihtiyaç kalemi bulunmaktaydı: Yeni kurulacak olan ordudaki askerlerin eğitilmesi ve bu eğitimi verecek uzmanların eğitimi. Aslında ilerleyen dönemde bu iki kesimin eğitimi, paradoksal bir döngüde ilerleyerek daima süreci tayin eden bir mevkiye kalacaktır.

Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın eğitim siyasetini anlamının yolu, şüphesiz onu ne kadar önemseydiğini tahlil etmekten geçiyor. Kavalalı'nın, hiçbir zaman eğitimi tabana yaymak gibi bir derdinin bulunmadığını baştan belirtmek gerekiyor. Khaled Fahmy'nin çalışması, sürecin başında Mehmed Ali'nin kitlelerin eğitilmesiyle alakalı temel kaygısının ilerleyen aşamalarda da değişmediğini belgelemektedir. Paşa, oğluna yazdığı mektuplarda yoksulları (Mısırlıları) eğitmeye başladıklarında Avrupalı kralların başlarına nelerin geldiğine bakmasını tavsiye etmiştir. Vazifelerinin, işleri tatmin edici düzeyde gerçekleştirilebilmek adına bir noktaya kadar sadece okuma yazmayı öğretmek olduğunu vurgulayarak ihtiyacın dışında herhangi bir Mısırlının eğitimine kesinlikle karşı çıkmıştır.³¹ Pierre Nicholas Hamont'un tespitleri, bu nokta kayda değerdir:³²

Mehmed Ali kendi etrafında bir eğitim sistemi oluşturmak istedi. Neden? Subaylar, yöneticiler ve hekimler yetiştirmek amacıyla, yoksa yerli halkın aydınlanması ve sefaletle karışan cehaletin ortadan kalkması için değil. Dünyada "halka açık" olarak adlandırılan Mısır'daki eğitim kadar "halka kapalı" bir kurum yoktur.

Dolayısıyla Mehmed Ali'nin kendisini harekete geçiren saik ne Mısırlıları herhangi bir baskıdan kurtarma ne de Mısırlıların durumlarını iyileştirme gayesiydi. Tek hedefi, Mısır'da elde ettiği değerli mevkiini daha güvenli bir hale getirerek muhafaza etmektir.³³ Bu sebeple kendisini

²⁹ Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 213.

³⁰ Gran, *Islamic Roots of Capitalism*, 118-19.

³¹ Bu mektup, 19 Mart 1836 gibi görece geç bir tarihte yazılıp gönderilmiştir. Khaled Fahmy, *Paşanın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*, çev. Cihan Deniz Zarakolu (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 275-76. Karşılaştırmak için bk. Judith Cochran, *Education in Egypt* (London: Routledge, 2013), 6.

³² Hamont'dan aktaran Gilbert Sinoué, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son Firavun*, çev. Ali Cevat Akkoyunlu (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999), 183-84. "Méhémet-Ali a établi autour de lui un enseignement public pourquoi?... Et non point pour éclairer les populations égyptiennes et mettre les bienfaits de l'éducation à la place d'une ignorance féconde en misère. On peut dire qu'il n'y a rien de moins public en Égypte que cette instruction qu'on appelle instruction publique." Burada yer verilen Fransızca orijinal metin için bk. Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 229.

³³ Fahmy, *Paşanın Adamları*, 304.

Mısırlılarla değil, Mısır ile bir tutmuştur.³⁴ Yani Heyworth-Dunne'nün ifadesiyle hiçbir eğitim kurumu, hayırsever gayelerle ya da halkı entelektüel yönden geliştirme amacıyla kurulmamıştır. Eğitime temel yaklaşım bu olduğu gibi aynı zamanda Mısırlılara gerek orduda ve gerekse sağlık, veterinerlik, mühendislik, idari makamlar ve okullarda nadiren yüksek mevkilerde vazife verilmiştir. Zaten Avrupa'ya gönderilen eğitim misyonlarına öğrenciler yetenekleri dikkate alınarak değil aksine yönetim sınıfından olmaları itibariyle seçilmekteydiler. Askeri okulların subay ve öğrenci kaynağını, Türk kökenliler başta olmak üzere Kafkasyalı Memlûklerin yanı sıra Yunan, Kürt, Arnavut ve Gürcüler oluşturmaktaydı. Diğer insan kaynağı ise Mısırlılardan müteşekkildi. Ancak Mısırlılar, asla Mısır milli ordusu kurulma gayesiyle askere alınmamışlardır. Gerekçe önce demografik sonrasında ise ekonomikti. Çünkü orduda istihdam edilecek yeterli sayıda Türk ya da Memlûk yoktu.³⁵ Mısır valisi Mehmed Ali, Fransızların ikna edici tavsiyeleri ile Osmanlıların köle ithalatını engelleyici politikalarının neticesinde, yani tüm alternatifler tükendiğinde³⁶ mecburi ve son çare olarak Mısırlıları yeni kurmaya giriştiği modern ordusuna asker olarak almak durumunda/zorunda kalmıştır.³⁷

Yine 1830'lu yıllar eğitime verilen ehemmiyeti anlamak yönünden dikkate değer veriler sunmaktadır. 1831-1832 yıllarında patlak veren ve 120 bin kişinin ölümüne yol açan kolera salgını ve peşi sıra yaşanan kuraklıklar ve 1834-1835 yıllarında 200 bin insanın veba salgınıyla ölmesi Mısır'da demografik sorunlara sebebiyet vermişti. Bunların üstüne, 1836-1837'de küresel pamuk fiyatlarındaki ani düşüş mali durumu daha da kötü bir hale sokmuştu. Yaşananların eğitim alanındaki gelişmelere yansımaları, 1833'te yeni açılmış olan 67 okuldan 23'ünün kapatılması şeklinde olmuştur.³⁸ Başka bir ifadeyle bu, açılan her üç okuldan birinin kapatıldığı anlamına geliyor. Alınan bu önlem, karşılaşılan sorunlara üretilen *palyatif* çözümlerin anlaşılması için yerinde bir örnektir. Diğer taraftan bizatihi eğitimin kurumsallaşması da sistematik ve planlı bir yol izlememiştir. Tıp, mühendislik, tarım ve metalürji gibi sahalarda eğitim veren yüksek politeknik okullar kendilerine öğrenci yetiştirip gönderecek okullardan önce kurulmuştur.³⁹

4. Taşınmalı Sistem: Batıda Eğitim ve Batılı Eğiticiler

Batı kökenli olup askeri alandaki eğitim ve reformlar için Osmanlı'ya gelenlerin iki önemli vechesi bulunmaktadır. Osmanlı modernleşmesini ele alan çalışmalar, genelde bu tür kişilerin Osmanlılara hangi alanda nasıl destek verdiklerini izahla yetinmişlerdir. Halbuki bu olguyu tam manasıyla açıklamak için geliş nedenlerinin arka planında yatan siyasi-iktisadi-şahsi hikayeler de önem arz etmektedir. Kuşkusuz Osmanlıların Batılı subay ve teknisyenleri istihdam etme talebi ve iradesi sürecin iki önemli vechesini teşkil etmektedir. Ancak bununla birlikte, örneğin 1849'da Fransız kökenlilerin değil de Polonya-Macar mültecilerin Osmanlı'ya sığınmaları⁴⁰ kendi memleketlerinde yaşadıkları sorunlarla alakalıdır ki bu meselenin diğer bir önemli yönünü ortaya koymaktadır. Mısır için de benzer hususlar söz konusudur. Kavalalı'nın 1815'te Arnavut birliklerini

³⁴ Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, 192.

³⁵ Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 152, 164, 286.

³⁶ Afaf Lutfi al-Sayyid Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984), 126-27.

³⁷ Abdurrahman Er-Râfi, *Asru Muhammed Ali* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1989), 330.

³⁸ Fahmy, *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*, 138-39.

³⁹ Fahmy, 163.

⁴⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 240-41.

Avrupa düzeninde askeri eğitime tabi tutma girişimiyle ortaya çıkan acil uzman ihtiyacı Napolyon'un kurduğu imparatorluğun çöküşüne denk gelmektedir. Yaşanan bu gelişme neticesinde birçok yetenekli Fransız subay işsiz kalmıştır. Bu süreçte Mısır, işsiz kalan Fransız asker ve uzmanlar için büyük bir fırsat kapısı olmuştur. Örneğin Joseph Anthelme Sève (Müslüman olduktan sonra Süleyman Paşa el-Fransavî) ve daha birçok subay ve uzman, Kavalalı tarafından modern ordunun ve okulların kuruluşunda istihdam edilmiştir.⁴¹

Diğer taraftan, Mısır'da eğitim alanındaki *palyatif* çözüm arayışları, kurumsal yapılarda olduğu kadar aynı zamanda dil sahasında gözlemlenmektedir. 1809 ile 1815 yıllarında eğitim amacıyla öğrenci gönderimi için İtalya tercih edilmiştir.⁴² Eğitim amacıyla hazırlanan ve Bulak'ta basılan ilk kitap İtalyanca-Arapça bir sözlüktür.⁴³ İtalya'ya öğrenci gönderilmesi ve İtalyan uzmanların Kahire'de istihdamı Mısır yönetiminin seçimidir. Ancak Fransızlar için durum farklı gelişmiştir. Başta Napolyon ordularının dağıtılmasıyla bireysel yönelimler neticesinde, sonrasında ise Fransa'nın bölgedeki planları dahilinde Mısır'a özellikle gönderilmişlerdir. Nitekim ilerleyen süreçte Kahire'nin yönü neredeyse tamamen Paris'e dönecektir. 1826 ve sonrasında öğrenciler artık sadece Paris'e gönderilmiş ve dolayısıyla Fransızca eğitim almışlardır. Bununla birlikte, yukarıda temas edildiği üzere Fransızların Paşa'nın reform çabalarına desteği 1815'ten itibaren başladığı bilinmektedir. Fakat okullarda önce İtalyan ardından Fransız uzmanların istihdam edilmesi eğitim usullerinde uyumsuzluğa yol açmıştır.⁴⁴ Gerek dil gerekse teknik-metodolojik-pedagojik yaklaşımlardaki farklılıklar sahada birtakım zorlukları beraberinde getirmiştir.

Diğer taraftan, yabancı uzmanların eğitimde istihdamının maliyetli olması sebebiyle eğitim siyasetinin merkezinde sınırlı sayıda Mısırlı öğrenciyi eğitmek bulunmaktaydı. Bundan dolayı ilkokullardaki öğrenci sayıları çok düşük tutulmuş ve bunun kaçınılmaz bir neticesi olarak yüksek okullardaki öğrenci talepleri karşılanamamıştır.⁴⁵ Zaten tam manasıyla ilkokul düzeyinde eğitimin ancak 1837 yılında gerçekleştiği söylenebilir. Şüphesiz buradaki gaye orduya yeterli sayıda asker ve uzmanın temin edilmesiydi.⁴⁶ Avrupa'ya öğrenci göndermek benzer şekilde bütçeye ciddi maliyetler yüklemiştir. 1809-1826 yılları arası İtalya ve İngiltere'ye toplam 28 öğrenci gönderilmiş olup bu öğrencilerin eğitimi, Kavalalı'nın hazinesine 30 bin İngiliz pounduna mal olmuştur.⁴⁷ Fakat uzmanlara olan ihtiyaç ve Mısır'daki eğitim sistemindeki çarpıklıklar, bu sürecin devamını zorunlu kılmış gibi görünüyor. Nitekim 1826 yılında 44 öğrenci, eğitim için Paris'e gönderilmiştir. 1827-1836 arasında ise 108 öğrenci, yine eğitim amacıyla Fransa'ya gitmiştir. 1837-1843 yılları arasında sayı görece azalmakla birlikte 36 öğrencinin gönderilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kavalalı dönemi son öğrenci gönderimi 1844-1849 yılları arasında gerçekleşmiş ve sayıları 133 olmuştur. Yıllara göre bakıldığında, ilk 35 yıl zarfında 216 öğrenci Avrupa'ya yollanırken son 5 yılda 133 öğrencinin

⁴¹ Vatikotis, *The Modern History of Egypt*, 61.

⁴² Jamal al-Dīn Shayyāl, *A History of Egyptian Historiography in The Nineteenth Century* (Alexandria: Alexandria University Press, 1962), 406-7.

⁴³ Halil İbrahim Erol, "1798-1850 Arası Mısır'da Matbaa: Tarih Alanında Neşir ve Tercüme Faaliyetleri", *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 7, sy 2 (2020): 188. Ayrıca bk. Don Raphaël, *Dizionario Italiano e Arabo* (Kahire: Bulak Matbaası, 1238), 1.

⁴⁴ Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 111, 116.

⁴⁵ Fahmy, *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*, 163.

⁴⁶ Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 287.

⁴⁷ Heyworth-Dunne, 105-6.

gönderilmesi oransal olarak sayının arttığını ortaya koymaktadır.⁴⁸ Avrupa'ya eğitim almak üzere gönderilen öğrenci misyonlarının 1844 gibi görece geç bir tarihte hala devam ediyor oluşu, Mısır'da kurulan ve bir müddettir faaliyet gösteren okulların mevcudiyetiyle tezat teşkil etmektedir. Bu durum iki şekilde açıklanabilir: Birincisi, açılan modern okulların istenilen düzeyde başarılı olamamaları ve dolayısıyla da ihtiyaç duyulan insanları gerektiği gibi eğitememelerinin kaçınılmaz bir neticesi olarak eğitim-öğretimde herhangi bir geleneğin oluşamamasıyla izah edilebilir. İkincisi ise eğitim kurumlarıyla eş-zamanlı öğrenci misyonlarının sürmesi paradoksal şekilde eğitimin istenilen düzeyde Mısır'da kendini var kılmasının önüne geçen bir unsur olmuştur. Her iki sürece de damgasını vuran ise *palyatif* modernleşmenin gerçekleşmesiyle birebir irtibatlı görünüyor. Eğitimde planlı bir siyasetten öte gerektiğinde ve gerektiği kadar öğrenci yetiştirmeyi planlamaya çalışan zihniyetin sahadaki hakimiyeti *palyatif* modernleşmeye bir kez daha işaret etmektedir.

Benzer döneme tercüme ve neşir faaliyetleri üzerinden ayrıca bakmak süreci daha da anlamlı kılabılır. Bulak Matbaası'nın tesisiyle birlikte hem tercümelerin yapılması hem de kitapların basılması yönünden Mısır'da ciddi bir hareketlilik yaşanmaya başlamıştır. Onar yıllık periyotlarla tasnif yapmak gerekirse 1822-1832 arası 86 kitap, 1832-1842 yıllarında 277 kitap ve 1842-1851 arasında ise 170 kitap matbaada basılarak eğitim alanındaki yeni müfredat desteklenmiştir. Kitapların askeriye (86 adet), matematik, fizik ve kimya bilimleri (52 adet), tıp (47 adet) ve veterinerlik (24 adet) alanlarında yoğunlaşması dikkate değer bir husustur.⁴⁹ Aslında bunların tamamının, orduya dair ya da onu destekleyen alanlarla alakalı olduğunu vurgulamak gerekiyor. Yine onar senelik periyotlar dikkate alındığında ikinci on yılda kitap basımında üç kat artış gerçekleştiği kolaylıkla görülmektedir. Son on yılda ise nispeten belirgin bir düşüş yaşanmıştır. Artan ve azalan seyirin yansıdığı bu grafikler, ordunun ve dolayısıyla eğitim kurumlarındaki sayının artış ve azalışıyla paralellik göstermektedir. 1842'den sonra ordudaki asker sayısının düşürülmesi ve bununla irtibatlı şekilde öğrenci sayılarının azaltılması ve okulların kapatılmaya başlamasıyla matbaa ve tercüme ile neşirdeki çeşitlilik ve canlılık eski ritmini kaybetmiştir.

5. Cihâdiyye Ordusu: Eğitimin Kurumsallaşması

Mısır'daki modern eğitimin ve düzenli ordunun kurumsallaşması birbirine paralel şekilde ilerlemiştir. Aslında ordu merkeze alınarak bu kurumsallaşma gerçekleşmiştir demek daha doğru olacaktır. Askeri okullar Temmuz 1825'te *el-Medresâtü'l-Cihâdiyye el-Harbiyye* ya da *el-Medresâtü't-Techîziyye el-Harbiyye* adı altında açılmıştır. İsimlendirmeler stratejik öneme sahiptir. İstanbul da Yeniçerileri ortadan kaldırdıktan sonra benzer bir yol izleyerek kurduğu yeni orduya *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye* ismini vermişti.⁵⁰ Yine bütün okulları denetlemek ve okullar arasında uyumu sağlamak gayesiyle *Divânü'l-Cihâdiyye* adıyla bir yapı oluşturulmuş ve burada yer alan bir komisyon heyeti teşkil edilmiştir.⁵¹ Kahire'deki kurumsal hiyerarşiye bakıldığında, mesela Tıp Okulu ve askeri hastanelerin *Divânü'l-Cihâdiyye* tarafından yönetildiği görülmektedir. Sivil

⁴⁸ Heyworth-Dunne, 106, 159, 176, 222, 252-53.

⁴⁹ Erol, "1798-1850 Arası Mısır'da Matbaa: Tarih Alanında Neşir ve Tercüme Faaliyetleri", 184. Burada verilen rakamlar baskı değil, kitap adedini göstermektedir.

⁵⁰ Bilindiği üzere daha öncesinde başarısız olan iki girişimde kurulan modern ordu için *Nizâm-ı Cedîd* ve *Sekbân-ı Cedîd* isimleri kullanılmıştı. Yeni isimlendirmenin semeresiz kalan geçmiş teşebbüslerden bağımsız bir tercih olduğu düşünülemez.

⁵¹ Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 117-22.

hastaneler ise *Divânü'l-Âlî* idaresi altında yer almıştır. Halihazırdaki okulların çoğu esasen askeri yapıda kuruluşlardı. Askeri olarak nitelenemeyecek olanlar ise yine ordu için asker toplama vazifesi icra ediyorlardı. Tıp, veterinerlik ve mühendislik gibi olanlar ise ordunun teknik ihtiyaçlarına yönelik kurulmuşlardı.⁵² Tıpkı ordunun kuruluşunda olduğu gibi açılan yeni okullar da baştan aşağı Avrupa modeli dikkate alınarak açılmıştır.⁵³ *Cihâdiyye* sıfatı, kurulan modern ordunun (*el-Asâkirü'l-Cihâdiyye*) isminden gelmektedir.⁵⁴ Hem modern ordunun hem de yeni okulların Batılı tarzda yapılması Mısırlılarca olumlu şekilde algılanmadığından, muhtemel itirazları törpüleme ve toplum nezdinde meşruiyet sağlama kaygısının ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Ancak bu tür dini gerekçelendirmeler, Mısırlılar arasında pek karşılık bulamamıştır.⁵⁵ Çıkan isyanlar, ordudan firarlar, orduya katılmamak için başvuru çareleri bu durumu net bir şekilde belgelemektedir.

Her şeye nüfuz eden askerî disiplin, reformların tempo ve şiddetindeki *palyatifliğin* şahsında kendini göstermektedir. Okullara öğrenci temin şekli ordu için asker toplama şekline pek farklı olmamıştır. Öğrenci adayları evlerinden zorla kaçırılarak götürülmüşlerdir. Kaydı yapılanlar, okullarda kalmak ve eğitim görmek zorundaydılar. Okullara kaydedilen öğrenciler, silah altına alınmış kabul ediliyor ve katı bir askerî disiplin altında eğitim görüyorlardı.⁵⁶ Bu açıdan, nihai gayesi askerlik olan eğitime dahil edilen Mısırlıların durumunu en iyi ifade edecek iki kavram disiplin ve izolasyondur.⁵⁷ Okulda kırbaçlama gibi fiziksel cezaları içeren katı bir disiplin mevcuttu. Fırsat bulup okuldan kaçanların babaları da dayakla cezalandırılmaktaydılar. Bunun yanı sıra zaten eğitim için toplanılan öğrencilerin fiziksel özelliklerine ihtimam gösterilmesi, aslında Mısırlıların algılarının (okul/eğitim eşittir ordu/askerlik) gerçeklikle örtüşüğünü kanıtlamaktadır. Mezuniyet sonrası yine metazori yöntemlerle öğrencilerin istihdamı sağlanmaktaydı.⁵⁸

Başlardaki duruma benzer şekilde, ilerleyen süreçte açılan okullar ile okulların açıldığı konular ve okullara öğrenci toplama usulü değişmemiştir. Yani eğitim politikalarının merkezinde askerî amaçlar yer almayı sürdürmüştür. Sağlık alanlarındaki hizmetler yine Nizâm-ı Cedîd yani yeni ordunun kurulmasıyla birlikte düzenlenmeye başlamıştır.⁵⁹ Örneğin yeni ordunun tıbbi ihtiyaçları 1827'de Tıp Okulu'nun açılmasını mümkün kılmıştır.⁶⁰

6. Modernleşmenin Dinamosu: Savaş Makinası Ordu

Mısır'da Kavalalı'yı koruyan ve tutkulu reformlarını taşıyan bir ordu vardı. Sinoué'nin ifadesiyle Mısır'ın harap haldeki durumunu kurduğu orduyla ve ordusu için kalkındırmıştır.⁶¹

⁵² F. Robert Hunter, *Egypt Under The Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy* (Pittsburgh: University of Pittsburg Press, 1984), 17; Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 181, 203.

⁵³ Vatikiotis, *The Modern History of Egypt*, 62.

⁵⁴ Halîl b. Ahmed Er-Recebî, *Târîhu'l-Vezîr Muhammed Ali Bâşâ*, ed. Daniel Creceius, Hamza A. Bedr ve Hüsameddin İsmail (Kahire: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1997), 237.

⁵⁵ Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, 129.

⁵⁶ Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, 50.

⁵⁷ Fahmy, *Paşanın Adamları*, 118.

⁵⁸ Fahmy, *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*, 163.

⁵⁹ Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 124.

⁶⁰ Er-Râfî, *Asru Muhammed Ali*, 321.

⁶¹ Sinoué, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son Firavun*, 165. Ordu eşittir Kavalalı tanımlaması için on sekizinci dipnota bakılabilir.

Okulların, hastanelerin açılması ve fabrikaların kurulmasının yanı sıra ziraat alanındaki düzenleme ve faaliyetlerin neredeyse tümü orduyu ekonomik, toplumsal, teknik-teknolojik yönlerden destekler mahiyette inşa edilmişlerdir.⁶² Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın reform siyasetinde izlediği temel yol zorlama/baskı yöntemi idi. Ordunun *palyatif* modernleşme sürecini tayin etmesi elbette zikredilen alanların da ötesine geçerek her yere sirayeti söz konusu olmuştur. 1817 yılında başlatılan ve üç yıl süren Mahmudiye Kanalı'nın yapımında 300 bine yakın Mısırlı zorla çalıştırılmıştır. Döneme ait raporlardaki ölüm rakamları 12 bin ila 100 bin arasında değişmektedir.⁶³ Raporlardan tam bir tespit yapılamasa da bu proje esnasında birçok Mısırlının hayatlarını kaybettiği gayet nettir. Kanal inşasının, modern okulların açılması ve ordunun kurulmasından önce gerçekleştiği nazarı itibara alındığında Mısırlıların hafızasında gayet taze bir hadise olduğu anlaşılacaktır. Bu durum, doğal olarak reform sürecindeki gelişmelere Mısırlıların benzer tepkiler vermesine yol açmıştır. Çoğu anne, Paşa'nın adamları eğitim için öğrenci toplamaya geldiklerinde çocuklarını korumak maksadıyla gözlerini kör etme, parmaklarını kesme gibi yöntemlere başvurmuşlardır.⁶⁴ Mısırlı tarihçi Khaled Fahmy, Mısırlıların yeniliklere tepkilerinin düzeyini bu uygulamaların tiksindikleri ordu ile ne kadar irtibatlı olduğuna göre değiştiğini belirtmektedir.⁶⁵ Zorunlu askerlik uygulamasının hemen akabinde 1823'te Menûfiye'de ayaklanma çıkmış ve bir sene sonra ise Yukarı Mısır'da büyük bir isyan patlak vermiş ve mevcut isyan dalgası orduya da sıçramıştır. Kuşkusuz askerlerin isyana katılması katı askeri disiplinin bir neticesiydi. 30 binden fazla Mısırlının katıldığı ve kendisini mehdi ilan eden Şeyh Rıdvan isimli bir kişinin başını çektiği ikinci isyanda 4 bin kişi hayatını kaybetmiştir.⁶⁶ Cereyan eden bu tür hadiseler Mısırlıların, eğitimi büyük oranda orduyla organik bir özdeşlikte algılandığına işaret etmektedir.⁶⁷

Yaklaşık 45 sene süren Kavalalı Mehmed Ali'nin valilik döneminin 35 senesi mücadelelerle geçmiştir. 35 sene boyunca devam eden askerî sefer ve savaşlar döneme damgasını vuran unsurlardır. 1805-1820 arası Memlûklerin tasfiyesine yönelik gerçekleştirilen mücadelelerle geçmişti. Aynı dönemin bir kısmı yani 1811-1819 yılları arası, Hicaz'da patlak veren Vehhâbi isyanının bastırılması için düzenlenen seferlere de tanıklık etmiştir. Ardından, 1820 yılından itibaren başlatılan Sudan'a yönelik askeri hamleler gelmektedir. Yine 1822'de Girit'te çıkan isyana donanma desteği gönderilmiştir. 1825'te Mora isyanına ise hem donanma hem de asker desteği verilmiştir. 1831-1833 ve 1839-1840 yılları arası ise Osmanlı-Mısır arasındaki savaşlarının gerçekleştiği yıllardır. Aradaki zaman diliminde de Mısır'ın ötesinde birçok bölgenin yönetimi, Kavalalı'nın kontrolü altında bulunduğu yıllardır ve bu toprakların idari kontrolü, askeri istihdamı

⁶² Abdülkerim, *Târihu't-Ta'lim fi Asr Muhammed Ali*, 27; Vatikiotis, *The Modern History of Egypt*, 60.

⁶³ Fahmy, *Paşanın Adamları*, 10.

⁶⁴ John Bowring, *Report on Egypt and Candia* (London: W. Clowes and Sons, 1840), 52.

⁶⁵ Fahmy, *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*, 164-65. Kuşkusuz sadece zorunlu askerlik değil, angarya işçilik ya da yeni vergilendirmeler gibi toplum üzerinde baskı oluşturan muhtelif uygulamalar çıkan isyanların gerekçeleri arasında yer almaktadır. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, 132-36.

⁶⁶ Khaled Fahmy, "Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın 'Nizam-ı Cedid' Ordusunda Çıkan İsyân", içinde *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyân ve Ayaklanma*, ed. Jane Hathaway, çev. Deniz Berktaş (İstanbul: Alkım Yayınevi, 2010), 202-11; Fahmy, *Paşanın Adamları*, 93. Modern ordunun kuruluşundaki dini meşruiyet arayışı çabaları ile ona karşı başlatılan isyandaki dini temsillerin ürettiği ironik karşıtlıklar dikkate değer bir husus teşkil ediyor.

⁶⁷ Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, 191.

gerekli kılmaktaydı. Başka bir ifadeyle ordu, aktif ya da pasif şekilde sahada yer almayı sürdürmüştür.

15 Temmuz 1840'ta imzalanan Londra Antlaşması ve 24 Mayıs 1841 tarihli ferman, Kavalalı'nın önce savaş makinasını ardından da ona dayalı kurduğu *palyatif* yapıyı adeta dağıtacaktır.⁶⁸ Bu tarih, fiili mücadeleleri sona erdirdiği gibi Kavalalı'nın hükümlerlik alanını Mısır ile sınırlandırmıştır. Özellikle de ordudaki asker sayısının tahdidinin, Mehmed Ali'nin modernleşme yolundaki enerjisini azalttığı kesinlik arz etmektedir.⁶⁹ Bilhassa ordudaki asker sayısının 18 bine düşürülme şartı, eğitim siyasetinin baştan sona gözden geçirilmesini gerekli kılmıştır. Peşi sıra yapılan toplantılar ve alınan kararlar bu durumu net bir şekilde gözler önüne sermektedir. İbrahim Paşa (Kavalalı'nın oğlu) ile Şerif Paşa (Kavalalı'nın yeğeni), okulların kapatılması kararında öncülük eden iki isim olmuştur. Yalnız da değillerdi. Kavalalı'yı bu kararı onaylamaktan vazgeçirmek isteyenlerin (Süleyman Paşa ve Edhem Bey grubu) başarısız olduğunu hem dönemin Fransız kaynakları hem de devletin resmi raporları ortaya koymaktadır. Netice itibariyle, 1841 Kasım ayında gerçekleştirilen konsey toplantısından okul bütçelerinin %50 oranında düşürülmesi kararı çıkmıştır. Yabancı ziyaretçilerin gözlemleri de 1842 sonrasında halihazırdaki okullardaki eğitim faaliyetlerinin dikkate değer şekilde azaltıldığını doğrulamaktadır. Tıp Okulu'nun direktörlüğü yapan Dr. Nicholas Perron her yerde Avrupalı uzmanların işlerine son vermek için çalıştıklarını ifade etmiştir.⁷⁰ Yukarıda belirtildiği üzere İbrahim Paşa, bu daraltmayı savunan ve Kavalalı'yı ikna edenlerin öncüsüdür.⁷¹ Ancak buradan Mehmed Ali Paşa'nın okulların mevcut konumlarını savunduğu ya da eğitimin sürmesini desteklediği düşünülmemelidir. Fikri çatışma ve mücadele, Kavalalı'nın dışındaki gruplar arasında yaşanmasına rağmen Paşa'nın düşüncesine paralel görüşleri savunanlar başarılı olmuştur. Ayrıca İbrahim Paşa'nın pozisyonu, ki Mısır ordularının komutanlığı yapmış ve savaşlarda bulunmuş olması itibariyle hayati önemdedir. Bir eğitimci olmaktan öte modern disiplinle hareket eden düzenli ordularda başarılı bir asker ve komutan olan İbrahim Paşa'nın yeni okulların kapatılmasında ve sayılarının azaltılmasında ısrarcı olması eğitim kurumlarını askeriye ile irtibatlı görmesiyle alakalıdır. Bu yönüyle, yani sahadan gelen tecrübesiyle babasından daha yetkin olduğu bir gerçektir. Mehmed Ali'nin, daha öncesinde Mısırlıların kitlesel şekilde eğitilmesindeki ihtiyatının oğlu İbrahim'in 1841 sonrasındaki tavsiye ve direktifleriyle örtüşmüş olması mezkûr daraltma politikalarında katalizör vazifesi icra etmiştir. Netice itibariyle, Diller Okulu'ndan Süvari Okulu'na kadar bütün okullar eğitimlerini ya tamamen durdurmuşlar ya da öğrenci sayılarını büyük oranda azaltmışlardır. Yaşanan gelişmelere tanıklık eden ya da bizzat gelişmelerin içinde yer alan neredeyse bütün Batılı uzman ve gözlemciler (Hamont, Schoelcher, Gisquet) okullarda yaşanan bu köklü değişiklikleri herhangi bir savaşın artık söz konusu olmayışıyla açıklamış ve gerekçelendirmişlerdir.

Buradaki gidişat, başka sahalardan da izlenebilmektedir. 1831 yılından itibaren Mısır'ın kâğıt ithalat oranları da orduyla bağlı okullaşmanın dolayısıyla kâğıt ihtiyacının düşüşüyle paralellik arz etmektedir. 1836, 1841 ve 1842 yıllarındaki ithalat miktarları 4 milyon Mısır kuruşuna karşılık

⁶⁸ Nadav Safran, *Egypt in Search of Political Community: An Analysis of the Intellectual and Political Evolution of Egypt 1804-1952* (Cambridge: Harvard University Press, 1961), 30.

⁶⁹ Tignor, *Kısa Mısır Tarihi*, 266.

⁷⁰ Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 231-232, 235.

⁷¹ Sinoué, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son Firavun*, 191; Heyworth-Dunne, *An Introduction to the History of Education*, 287.

gelmekte iken 1843'te bu oran neredeyse yarı yarıya düşmüş 1850'ye gelindiğinde ise 864 bin kuruşa kadar gerilemiştir.⁷² Yani başka bir açıdan bakıldığında, mevcut yapılar, tecrübeler ya da kabiliyetler ile eğitim sahasındaki hacim ve güç, okulların sivil alana açılması yönünde seferber edilmemiştir.⁷³

1840'lar itibariyle Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın, ordunun beslenmesi ve savaşların finanse edilmesi gibi başa çıkması gereken gündemleri artık yoktur. Başka bir ifadeyle, Mısır'da eğitim gibi sivil alanların yeniden düzenlenmesi için kaçırılmayacak fırsatların doğduğu bir dönemdi.⁷⁴ Fakat, Kavalalı yönetimi bu yönde herhangi bir irade göstermemiş, eğitimin baştan düzenlenmesi ve yaygınlaştırılması bir yana, mevcut okulları bir an önce kapatma yolunu seçmiştir. Ordusu için gerekli kaynakları bulan ya da oluşturan Mehmed Ali Paşa, iş tam manasıyla eğitime geldiğinde aynı iştiyakı hiçbir zaman göstermek istememiştir.

Sonuç

Bu çalışma Kavalalı döneminde icra edilen eğitim faaliyetlerini ve bu alandaki kurumsallaşmayı *palyatif* modernleşme kavramsallaştırmasıyla yeni bir okumaya tabi tutmaya çalışmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'daki yeniden yapılanmanın merkezinde ordunun yer aldığı, dolayısıyla eğitim alanındaki faaliyetlerin *sentetik* bir tarzda kurumsallaştığının temellendirilmesine makale boyunca çaba sarf edilmiştir. *Organik* kurumlaşmanın yer almadığı bu süreçte eğitim müesseselerinin sanılanın ve beklenenin aksine, asıl misyonlarını ikincil planda icra ettikleri, aslında çoğu zaman icra dahi edemedikleri görülmektedir. Süreçteki tempo (hız ve acelecilik) ve şiddet (baskı ve zorlama) reformlarda istenen neticelerin ortaya çıkışını engelleyen ana unsurlara dönüşmüştür.

Yetişmiş insan kaynağına ihtiyaçtaki aciliyet baskısı, hızlı ve geçici çözümlerin tercih edilmesine yol açmıştır. Buradaki *palyatif* modernleşmenin seyri bir yönden aslında siyasetle yani Kavalalı Mehmed Ali'nin eğitim meselesine ikircikli ve paradoksal yaklaşımıyla şekillenmiştir: Mısırlıların eğitilmemesi gerekiyordu. Ancak yetişmiş insanlara ihtiyaç vardı. Bu insan kaynağı Mısırlıların dışında yeterince bulunamamıştı. O halde sadece yeterli sayıda Mısırlı eğitilebilirdi. Netice itibariyle buradaki paradoksal gerilim eğitim kurumlarının başarı ve etkinliklerinin turnusol kâğıdı olmuştur.

⁷² Terence Walz, "The Paper Trade of Egypt and the Sudan in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", içinde *Modernization in the Sudan: Essays in Honor of Richard Hill*, ed. M. W. Daly (New York: Lilian Barber Press, 1985), 37.

⁷³ I. Abbas Hilmi yönetime geldiğinde (1848-1854) Batı karşıtı bir siyaset geliştirmesi ve Avrupalıları ülkedeki faaliyet alanlarından uzaklaştırması Kavalalı döneminin son on yılındaki gelişmelerde yavaşlayan süreci tahkim eden bir fonksiyon icra etmiştir. Kendisinin Fransız karşıtı ve İngiliz taraftarı bir siyaset izlemesi dikkate değer bir husus olarak ortaya çıkmaktadır. Baltıman (1838) ve Londra (1840) antlaşmaları ile Tanzimat (1839) dönemi, İngiliz tesirinin Osmanlı siyasetinde görünür olmasının başlangıcı kabul edildiğinde özellikle Mısır'daki fiili duruma etkisini bu bağlamın dışında tutmanın imkânı ortadan kalkmaktadır. Nitekim Abbas Paşa'nın eğitim alanında faaliyet gösteren okulları büyük oranda kapatmış olmasını üstünkörü bir şekilde Batı karşıtlığı olarak yorumlanmak yanıltıcı olabilir. Dolayısıyla Abbas'ın Mısır'daki Fransız tesirini bertaraf etmesi, İstanbul'daki İngiliz odaklı siyasetten bağımsız düşünülmemelidir. Hatta kendisinin vali olarak tercih edilmesini bu bağlamda yeniden değerlendirmek açıklayıcı neticeler verebilir.

⁷⁴ Sinoué, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son Firavun*, 190-91.

Mehmed Ali döneminde gerçekleştirilen etkili ve dönüştürücü modernleşme faaliyetlerindeki temponun 1840'lardan sonra oldukça yavaşlamış olduğu bir gerçektir. Artık Kahire'deki yönetimin Mısır ile sınırlanmış gündemi eski tempoya ihtiyaç duymayacağından her alanda daralma, yavaşlama ve azaltmaya gidilmiştir. Makale boyunca izah edilmeye çalışıldığı üzere Kavalalı'nın ana gayesi ve temel kaygısının, Mısır'ı ilmi ve entelektüel yönlerden mutlak manada kalkındırma olmadığından ve hem uluslararası hem de imparatorluk içi antlaşmaların sınırlarını belirlediği yeni konjonktür herhangi bir itirazla karşı karşıya kalmamıştır.

Nihai olarak, Kavalalı'nın modernleşme yolunda izlediği güzergâh ve üslup Mısır için gelecekte bir rota tayin etmiştir denebilir. Bu gerçeğe rağmen modern Mısır'ın ortaya çıkışı Kavalalı'nın asla amaçlamadığı bir sonuçtur (unintended consequences) ve hiç beklenmedik neticeler doğurmuştur (unanticipated consequences). Sonraki süreçte ortaya çıkan geçmişten tarihsel meşruiyet temini ihtiyacı, yaşanan gelişmeleri kendi bağlamından kopararak Kavalalı ve döneminin çoğu zaman tek yönlü şekilde ve sadece olumlu yönlerini öne çıkararak ele alınmasıyla sonuçlanmıştır.⁷⁵

Neticede Kavalalı Mehmed Ali Paşa 1840 itibarıyla Mısır'ı kendisi ve ailesi için teminat altına almıştır. Kurduğu modern ordu, açtığı yeni okullar ve her ikisini destekleyen tekel ekonomisi artık eskisi kadar katı almak durumunda değildir. Zaten 1838 bu ekonominin sürdürülebilirliğini ortadan kaldırmıştı. Baltalimanı Antlaşması'nın Mısır'a hemen nüfuzu söz konusu olmasa da Paşa'nın Kahire'deki konumunu güvenceye alan antlaşmaları Mehmed Ali'ye sunan iki merkezin (Londra-İstanbul) görmek istediği Baltalimanı'nın Mısır'da bir an önce uygulanmasıydı. Siyasi güvenceyi alan ve Mısır'ın kendisine bırakıldığını onaylayan antlaşmalar, Kavalalı'nın savaş makinesini durdurmaya ve onu besleyen matbaa, tercüme, neşir ve okullar gibi destekleyici unsurları sınırlandırmaya zorlamıştır. Diğer bir ifadeyle Paşa'nın kendisini korumaya ve güçlü göstermeye ya da ikna edici bir caydırıcılığa daha az ihtiyacı olduğunu hissetmiştir. Dolayısıyla Kavalalı Mehmed Ali Paşa'dan eğitim alanındaki orduyla bağlantılı hamlelerinden vazgeçmesinde ve bu alandaki faaliyetleri mümkün mertebe azaltmasında daha doğal bir strateji izlediği görülmektedir. Bunun aksini belirtmeye çalışan bir bakış açısı ise milliyetçi Mısır tarih yazımının yaklaşımındaki klişeleri yeniden üretmek ve çoğaltmaktan başka bir şey ifade etmeyecektir.

⁷⁵ Bu meseleyi ayrıntılı şekilde inceleyen güncel bir çalışma için bk. Halil İbrahim Erol, "Tarihin Merkezinden Anlatının Merkezine: Kavalalı Mehmed Ali Algısındaki Dönüşüm ve 19. Yüzyıl Mısır Tarihyazımının Seyri", içinde *Osmanlı'da İlm-i Tarih*, ed. Zahit Atçıl, Ercüment Asil ve Cemal Atabaş (İstanbul: İSAR Yayınları, 2023), 347-72.

Kaynakça

- Abdülkerim, Ahmed İzzet. *Târîhu 't-Ta 'lîm fi Asr Muhammed Ali*. Kahire: En-Nahda el-Mısriyye, 1938.
- Al-Jabarti, Abd al-Rahman. *Ajā 'ib al-Āthār fi 'l-Tarājim wa 'l-Akhbār*. Editör Shmuel Moreh. C. 3. 4 c. Jerusalem: Printiv Press, 2013.
- Al-Jabarti, Abd al-Rahman. *Ajā 'ib al-Āthār fi 'l-Tarājim wa 'l-Akhbār*. Editör Shmuel Moreh. C. 4. 4 c. Jerusalem: Printiv Press, 2013.
- Alkan, Mehmet Ö. “İmparatorluk’tan Cumhuriyete Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”. İçinde *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye’si*, editör Kemal Karpat, 73-242. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Altun, Fahrettin. *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş*. İstanbul: Küre Yayınları, 2005.
- Armstrong, Karen. *İslam: Kısa Bir Tarihçe*. Çeviren Yunus Cem. İstanbul: Koridor Yayıncılık, 2022.
- Baysan, İbrahim Vehbi. “Osmanlı Modernleşmesi ve Eğitim”. İçinde *Dünden Geleceğe Münevverler Gözüyle Meselelerimiz*, editör Metin Eriş, 225-53. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2018.
- Belge, Murat. *Militarist Modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Bowring, John. *Report on Egypt and Candia*. London: W. Clowes and Sons, 1840.
- Cheng-Hsiang, Hsu. “The First Thirty Years of Arabic Printing in Egypt, 1238-1267 (1822-1851): A Bibliographical Study with A Checklist by Title of Arabic Printed Works”. Doktora Tezi, University of Edinburgh, 1985.
- Cochran, Judith. *Education in Egypt*. London: Routledge, 2013.
- Çiydem, Erol. *Modernleşme Aracı Olarak Eğitim: Tanzimat Döneminde Ne Değişti?* İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2023.
- Dellaloğlu, Besim F. *Poetik ve Politik: Bir Kültürel Çalışmalar Ansiklopedisi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.
- Emrence, Cem. *Osmanlı Ortadoğu’sunu Yeniden Düşünmek*. Çeviren Gül Çağalı Güven. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi*. C. 2. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Erol, Halil İbrahim. “1798-1850 Arası Mısır’da Matbaa: Tarih Alanında Neşir ve Tercüme Faaliyetleri”. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 7, sy 2 (2020): 171-208.
- Erol, Halil İbrahim. “Islamic Propaganda by the French During the Occupation of Egypt (1789-1801)”. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 42 (2022): 163-90.
- Erol, Halil İbrahim. *Mısır’da Tarihyazımı: Fransız İşgalinden Kavalalı Mehmed Ali Paşa Dönemine*. İstanbul: İLEM Yayınları, 2021.

- Erol, Halil İbrahim. “Tarihin Merkezinden Anlatının Merkezine: Kavalalı Mehmed Ali Algısındaki Dönüşüm ve 19. Yüzyıl Mısır Tarihyazımının Seyri”. İçinde *Osmanlı’da İlm-i Tarih*, editör Zahit Atçıl, Ercüment Asil ve Cemal Atabaş, 347-72. İstanbul: İSAR Yayınları, 2023.
- Er-Râfiû, Abdurrahman. *Asru Muhammed Ali*. Kahire: Dârü’l-Maârif, 1989.
- Er-Recebî, Halîl b. Ahmed. *Târîhu’l-Vezîr Muhammed Ali Bâşâ*. Editör Daniel Crecelius, Hamza A. Bedr ve Hüsameddin İsmail. Kahire: Dârü’l-Âfâkı’l-Cedîde, 1997.
- Fahmy, Khaled. *Kavalalı Mehmed Ali: Osmanlı Valiliğinden Mısır Hükümdarlığına*. Çeviren Abdullah Yılmaz. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2020.
- Fahmy, Khaled. “Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın ‘Nizam-ı Cedid’ Ordusunda Çıkan İsyân”. İçinde *Osmanlı İmparatorluğu’nda İsyân ve Ayaklanma*, editör Jane Hathaway, çeviren Deniz Berktaş, 201-14. İstanbul: Alkım Yayınevi, 2010.
- Fahmy, Khaled. *Paşanın Adamları: Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır*. Çeviren Cihan Deniz Zarakolu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Gran, Peter. *Islamic Roots of Capitalism: Egypt, 1760-1850*. Austin: University of Texas Press, 1979.
- Gündüz, Mustafa. “Türk/Osmanlı Eğitiminde Modernleşme Sürecinin Başlaması”. İçinde *Osmanlı Eğitim Mirası: Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, editör Mustafa Gündüz, 58-75. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2013.
- Han, Byung-Chul. *Palyatif Toplum: Günümüzde Acı*. Çeviren Haluk Barışcan. İstanbul: Metis Yayınları, 2022.
- Heyworth-Dunne, J. *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*. London: Burleigh Press, 1938.
- Holt, P. M. *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922*. London: Longmans, 1966.
- Hunter, F. Robert. *Egypt Under The Khedives, 1805-1879: From Household Government to Modern Bureaucracy*. Pittsburgh: University of Pittsburg Press, 1984.
- Koselleck, Reinhart. *Kavramlar Tarihi: Politik ve Sosyal Dilin Semantiği ve Pragmatiği Üzerine Araştırmalar*. Çeviren Atilla Dirim. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.
- Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid. *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Alkım Yayınevi, 2006.
- Özkırımlı, Umut. *Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış*. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.
- Raphaël, Don. *Dizionario Italiano e Arabo*. Kahire: Bulak Matbaası, 1238.
- Rood, Judith Mendelsohn. “Asi Bir Hidiv Olarak Kavalalı Mehmet Ali Paşa-İsyânın Kökenleri”. İçinde *Osmanlı İmparatorluğu’nda İsyân ve Ayaklanma*, editör Jane Hathaway, çeviren Deniz Berktaş, 179-99. İstanbul: Alkım Yayınevi, 2010.
- Safran, Nadav. *Egypt in Search of Political Community: An Analysis of the Intellectual and Political*
-

- Evolution of Egypt 1804-1952*. Cambridge: Harvard University Press, 1961.
- Shayegan, Daryush. *Yaralı Bilinç: Geleneksel Toplumlarda Kültürel Şizofreni*. Çeviren Haldun Bayrı. İstanbul: Metis Yayınları, 2002.
- Shayyâl, Jamal al-Dîn. *A History of Egyptian Historiography in The Nineteenth Century*. Alexandria: Alexandria University Press, 1962.
- Sinoué, Gilbert. *Kavalalı Mehmed Ali Paşa: Son Firavun*. Çeviren Ali Cevat Akkoyunlu. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. Çeviren Osman Yener. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Tignor, Robert L. *Kısa Mısır Tarihi*. Çeviren Nilüfer Şen. İstanbul: Say Yayınları, 2022.
- Vatikiotis, Panayiotis Jerasimof. *The Modern History of Egypt*. London: Cox & Wyman Limited, 1969.
- Walz, Terence. "The Paper Trade of Egypt and the Sudan in the Eighteenth and Nineteenth Centuries". İçinde *Modernization in the Sudan: Essays in Honor of Richard Hill*, editör M. W. Daly, 29-48. New York: Lilian Barber Press, 1985.